

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

ЗАЙЧЕНКО Наталія Іванівна

УДК 37 (09)

**ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
О.О.ПОТЕБНІ (1835-1891)**

13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 2006

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
Вовк Людмила Петрівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, завідувач кафедри теорії та історії
педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
Вихрущ Віра Олександрівна,
Тернопільський національний університет
імені Володимира Гнатюка,
завідувач кафедри педагогіки і методики початкового
навчання;

кандидат педагогічних наук, професор,
Коваленко Євгенія Іванівна,
Ніжинський державний університет імені Миколи
Гоголя, завідувач кафедри педагогіки.

Провідна установа: Інститут педагогіки АПН України,
лабораторія теорії та історії педагогіки.
м. Київ.

Захист відбудеться 21 вересня 2006 року о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий "18" серпня 2006 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г.Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В сучасних умовах розвитку українського суспільства необхідним є глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів у соціокультурній сфері. В Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті відзначено, що “національне виховання спрямоване на залучення громадян до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури”.

Розширюючись і поглиблюючись у своєму розвитку, сучасна педагогічна думка залучає нові феномени й фактори, які раніше не були об’єктом дослідження, тому інтерес до педагогічних персоналій зростає і значна частина творчих біографій вперше стає об’єктом наукової рефлексії. Це стосується постаті Олександра Опанасовича Потебні (1835-1891), творчість якого є джерелом для виявлення його педагогічних ідей, з’ясування засад педагогічної позиції, реконструкції науково-педагогічної діяльності, обґрунтування внеску у розвиток педагогічної науки.

О.Потебня одним з перших почав розробляти проблеми еволюції мислення, закономірностей теорії та психології творчості, становлення людської свідомості, впливу мови на духовний розвиток суспільства. Інтерпретуючи мову як світоспоглядальну систему етносу, він висунув ідею широкого педагогічного значення мови як фактору передачі соціокультурного досвіду, універсального засобу виховання людини, її інтеграції у суспільні відносини, нагромадження духовних цінностей.

Творчу спадщину О.Потебні почали досліджувати вже його сучасники (М.Сумцов, 1886). У 1920-50-х рр. до наукового доробку вченого звертаються І.Айзеншток, О.Ветухов, І.Житецький, Т.Райнов, П.Попов. У 1960-80-х рр. - А.Байбурин, І.Білодід, В.Бобкова, Л.Булаховський, В.Виноградов, В.Гацак, М.Дмитренко, М.Жовтобрюх, А.Колодная, М.Мацейків, О.Пресняков, Ю.Тенянка, В.Франчук досліджують мовознавчі, етнологічні, культурологічні, філософсько-педагогічні погляди О.Потебні. Увагу сучасних дослідників привертають концептуальні положення наукових праць О.Потебні: філософсько-мовознавчі й літературознавчі проблеми (Р.Будагов, Ю.Вільчинський, Л.Зубкова, Ю.Мінералов, В.Франчук), психолінгвістичні погляди вченого (М.Мацейків, О.Снітко, І.Фізер), естетичні (М.Тенянка, Ю.Тенянка), культурологічні та етнологічні аспекти спадщини (М.Скорик, Л.Довбня).

В останнє десятиліття українські педагоги звертаються до спадщини О.Потебні з метою виокремлення її просвітницько-педагогічних аспектів (В.Вихрущ, Л.Вовк, Є.Коваленко, Н.Побірченко, О.Сухомлинська та ін.).

Системний аналіз змісту науково-просвітницької діяльності О.Потебні, його педагогічних ідей, просвітницько-педагогічних аспектів творчої спадщини ще не стали предметом спеціального дисертаційного дослідження. Актуальність феномену педагогічної персоналії О.Потебні, відсутність системного аналізу його педагогічних ідей, науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **“Педагогічні ідеї та науково-просвітницька діяльність О.О.Потебні (1835-1891)”**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою наукового напрямку НПУ імені М.П.Драгоманова “Проблеми історії педагогіки і педагогічної думки України в контексті завдань підготовки вчителя”. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету (протокол № 6 від 25 грудня 2003 року) і узгоджена Радою з координації психолого-педагогічних досліджень АПН України (протокол № 3 від 30 березня 2004 року).

Об’єкт дослідження - науково-педагогічна спадщина Олександра Опанасовича Потебні (1835 - 1891).

Предмет дослідження - провідні педагогічні ідеї, зміст науково-просвітницької діяльності О.Потебні (50-і - початок 90-х рр. XIX ст.).

Мета дослідження: розкрити сутність педагогічних ідей та науково-просвітницької діяльності О.Потебні.

Основні завдання дослідження:

- проаналізувати стан дослідження феномену педагогічної персоналії О.Потебні;
- встановити пріоритетні фактори, які обумовили формування світоглядних засад педагогічної позиції вченого;
- розкрити зміст і основні напрями науково-просвітницької діяльності О.Потебні;
- обґрунтувати провідні педагогічні ідеї та визначити найважливіші духовно-культурні цінності виховання особистості у вченні мовознавця;
- здійснити актуалізацію педагогічних ідей і творчої спадщини О.Потебні у контексті модернізації сучасної освіти в Україні.

Методологічною базою дослідження є теорія наукового пізнання, принципи об’єктивності, системності, фундаментальності, доказовості, історизму; філософсько-світоглядні й загальнонаукові положення про діалектичний взаємозв’язок і взаємообумовленість явищ і процесів, часу й простору, теорії і практики, гармонії

національних і загальнолюдських цінностей; аксіологічний підхід до вивчення явищ; антропоцентричні засади, які виявляють значення людини як найвищої цінності.

У процесі дослідження застосовувалися сучасні наукові підходи до вивчення педагогічних персоналій: *біографічний*, який передбачає аналіз педагогічної реальності у часі й просторі; *феноменологічний*, що розкриває значення суб'єктивного досвіду як основного вимірника сутності людської особистості; *герменевтичний*, який передбачає коментування, пояснення життєпису й педагогічних ідей персоналії крізь призму історико-культурної традиції; *синергетичний*, що дає змогу обґрунтувати наукові ідеї різноманітними нелінійними зв'язками між теоріями; *парадигмальний*, який дає можливість розглянути логіку розвитку педагогічних ідей О.Потебні з позицій науки, її внутрішньої динаміки.

Теоретичну основу дослідження становлять праці Я.Коменського, Й.Песталоцці, Й.Гербарта, Г.Сковороди, П.Юркевича, К.Ушинського, М.Драгоманова, І.Франка, М.Грушевського, Б.Грінченка, І.Огієнка, С.Русової, С.Сірополка, С.Гессена, А.Макаренка, В.Сухомлинського; праці з філософії, психології, мовознавства та інших галузей пізнання, які стосуються предмета дослідження.

Важливі теоретичні положення й висновки з проблем розвитку національної освіти, виховання, педагогічної думки містяться у працях В.Андрушенка, В.Бондаря, В.Вихрущ, Л.Вовк, С.Гончаренка, Н.Гупана, Н.Дичек, М.Євтуха, І.Зязюна, Є.Коваленко, В.Кременя, В.Кузя, О.Мороза, Б.Мітюрлова, Ю.Руденка, О.Савченко, В.Смаля, М.Стельмаховича, Б.Ступарика, О.Сухомлинської, М.Шкіля, М.Ярмаченка та інших.

Методи дослідження: *історико-педагогічний аналіз і синтез* (визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження); *історико-ретроспективний* (аналіз джерельної бази); *хронологічний*; *персоналістично-біографічний*; *пошуково-бібліографічний*; *порівняльно-зіставний*; *узагальнення й систематизація* виявлених матеріалів, даних, положень, отриманих при вивченні першоджерел для формулювання й обґрунтування висновків за результатами дослідження.

Організація дослідження. Дослідження здійснювалося впродовж 2000 - 2006 рр. і включало три основні етапи: проблемно-аналітичний (2000 - 2001 рр.); теоретико-узагальнюючий (2002 - 2004 рр.); системно-структурний (2005 - 2006 рр.).

Джерелами дослідження слугували праці О.Потебні (монографії, навчальні посібники, курси лекцій, програми, наукові статті, листи, рецензії, звіти); спогади його сучасників, учнів і послідовників, публікації дослідників його життя і творчості; документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України (ф. 2045), матеріали Державного архіву у Харківській області (ф. 3, оп. № 275) та Харківської державної

наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка, Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського; періодичні часописи XIX ст.; автореферати, дисертаційні дослідження, монографії, публікації.

Хронологічні межі дослідження - 1857 р. - початок 90-х рр. XIX ст. *Нижня хронологічна межа* визначається початком педагогічної діяльності О.Потебні; *верхня* - активізацією популяризації науково-педагогічної спадщини О.Потебні й зумовлена передчасною смертю вченого.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше*:

- розкрито феномен педагогічної персоналії О.Потебні; встановлено пріоритетні фактори (соціальне середовище, система освіти, соціокультурні чинники, власна науково-пошукова діяльність), які обумовили формування світогляду і педагогічної концепції вченого;

- теоретично узагальнено, визначено й проаналізовано основні напрями (науково-педагогічний, загальнодидактичний, громадсько-просвітницький), розроблено періодизацію науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності мовознавця, виділено три етапи: 1) етап формування О.Потебні як вченого і педагога (1857 - 1863); 2) етап інтенсивних наукових пошуків і удосконалення педагогічної майстерності (1863 - 1875); 3) етап розквіту наукового таланту вченого, педагога, культурно-освітнього діяча (1875 - 1891);

- обґрунтовано провідні педагогічні ідеї (гуманізму, реалізму, народності виховання, антропоцентричності, соціокультурної детермінованості, активності людської свідомості; широкого педагогічного значення мови як педагогічного інструментарію пізнання; ідея історизму в осмисленні синтаксичної, психологічної, педагогічної чи іншої системи) та найважливіші духовно-культурні цінності виховання особистості в педагогічній концепції вченого (національні, соціоцентричні, антропоцентричні, освітні, культурологічні);

- розкрито значущість внеску науковця у педагогіку вищої школи (оновлення змісту і методів університетської освіти з метою забезпечення її високого наукового рівня, майстерність лекційного викладання, створення наукової школи, особистий приклад О.Потебні як дослідника, педагога, громадського діяча);

- здійснено актуалізацію педагогічних ідей і творчої спадщини О.Потебні у контексті модернізації сучасної освіти в Україні.

До наукового обігу введено маловідомі джерела, нові ідеї, а також факти щодо використання творчої спадщини О.Потебні у вітчизняній педагогічній науці і практиці. Запропонована в дисертації конструкція дослідження феномену педагогічної персоналії

О.Потебні із застосуванням сучасних теоретико-методологічних підходів може бути використана при моделюванні історико-педагогічного дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання основних положень і теоретичних висновків, фактичного матеріалу науковцями й педагогами у процесі написання праць з історії педагогіки, філософії освіти, мовознавства, журналістики, історії української культури, методики викладання мов та ін., а також створення нових підручників і посібників з цих і інших дисциплін та викладання їх у навчальних закладах різного рівня акредитації. Розроблено й апробовано спецкурс “Наукова спадщина і педагогічні ідеї О.О.Потебні (1835 - 1891)”.

Достовірність результатів дослідження забезпечується його теоретико-методологічною основою, комплексним розглядом проблеми, застосуванням системи наукових методів, адекватних його об’єкту, предмету, меті та основним завданням.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії педагогіки НПУ імені М.П.Драгоманова, отримали схвалення у повідомленнях на конференціях: *міжнародних* - “Образование и школа XX века” (Чернігів, 2004), “Історико-педагогічні дослідження: методологія, періодизація, методика” (Херсон, 2005), “Проблеми змісту педагогічної підготовки вчителя у контексті аксіологічної освіти (історичний, теоретико-практичний аспекти)” (Київ, 2005), “Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці” (Івано-Франківськ, 2005); *всеукраїнських* - “Ідея національного виховання в українській психолого-педагогічній науці XIX - XX ст.” (Івано-Франківськ, 1997), “Ідея народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді” (Івано-Франківськ, 2001), “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), “Розвиток змісту освіти як історико-педагогічна проблема” (Чернівці, 2003); *регіональних* - О.О.Потебня - видатний український мовознавець, філософ, психолог, педагог (Чернігів, 2005).

Впровадження результатів дослідження здійснено в Глухівському державному педагогічному університеті (довідка № 988 від 21.04.06 р.) Ніжинському державному університету імені Миколи Гоголя (довідка № 36/401 від 04.04.06 р.), Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника (довідка № 01-08-219 від 04.04.06 р.), Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г.Шевченка (довідка № 04-11/542 від 29.06.06 р.),

Публікації. За темою дисертації опубліковано 11 одноосібних статей у фахових виданнях з педагогіки, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається з вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (295 позицій). Обсяг

роботи - 207 сторінок, основний текст - 171 сторінка. Робота містить два додатки на 12 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, розкривається концепція дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, зазначено наукову новизну та практичну значущість, форми апробації та впровадження одержаних результатів.

У першому розділі “**Феномен педагогічної персоналії О.О.Потебні**” обґрунтовано методологічні підходи до вивчення творчої спадщини О.Потебні, доведено, що вона є важливим об'єктом історико-педагогічного аналізу, розкрито стан дослідження феномену педагогічної персоналії О.Потебні.

У дисертації проаналізовано сучасні теоретико-методологічні підходи до вивчення персоналії як одного з найважливіших напрямів історико-педагогічного дослідження - біографічний, феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний, окреслені у працях М.Богуславського, Л.Вовк, С.Гончаренка, Н.Гупана, Е.Дніпрова, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка та інших.

Першорядними джерелами історико-педагогічного аналізу є твори О.Потебні (“Мысль и язык”, “Язык и народность”, “О национализме”, “Из записок по русской грамматике”, “Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка”, “Слово и миф”, “Эстетика и поэтика” та інші), архівні документи, другорядними - мемуарна література, спогади учнів і сучасників О.Потебні, публікації дослідників його творчості. В історико-педагогічному розрізі творча спадщина О.Потебні є об'єктом дослідження мови як першооснови пізнання, педагогічного інструментарію, фактору реалізації поступальності соціокультурного досвіду, необхідної умови соціалізації особистості, методологічного чинника і засобу національного виховання.

Аналіз ранніх наукових праць О.Потебні засвідчив, що він мислив у народно-педагогічному контексті, для нього джерела виховання людини кореняться у світобаченні народу, в його мудрості, культурно-історичних традиціях, народнопоетичному досвіді й етиці. Така позиція згодом привела дослідника до тлумачення ідеї народності виховання як першооснови самозбереження й самоорганізації етнічної спільності.

В дисертації виділено періоди, які характеризують стан вивчення персоналії О.Потебні у науковій літературі. 1-й період - від 1886 р. (М.Сумцова) до 1900-х рр.

(О.Горнфельд, В.Ламанський, Д.Овсянко-Куликовський), початку ознайомлення громадськості з творчістю мовознавця. 2-ий період - 1900-1960-і рр. - висвітлення спадщини О.Потебні переважно у лінгвістичній площині: аналіз мовознавчої концепції, спроби викладу його ідей у доступній для шкільного навчання інтерпретації. 3-ій період - з 1960-х рр. - до сьогодні - обґрунтування культурологічних, естетичних, соціологічних, психолінгвістичних, філософсько-педагогічних поглядів вченого.

У дисертації відзначено, що науково-педагогічну спадщину О.Потебні і його внесок у розробку освітньої проблематики необхідно розглядати у контексті розвитку української педагогічної науки XIX ст., яка інтегрувала духовно-філософські, релігійно-етичні, світоглядно-наукознавчі сфери самовираження й самореалізації особистості.

Аналіз біографії і спадщини О.Потебні дозволяє збагатити й модифікувати уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому осмисленню й розумінню, окреслює нові грані й духовні цінності освітнього процесу як важливі складові наукового дискурсу.

У другому розділі **“Науково-просвітницька діяльність О.О.Потебні у контексті суспільного руху в Україні XIX століття”** розкриваються умови і фактори формування світоглядно-педагогічної позиції О.Потебні у контексті суспільного руху в Україні XIX ст., напрями і зміст його науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності.

В дисертації доведено, що на формування світоглядних засад О.Потебні, становлення його особистості як вченого і педагога найважливіший вплив мали: *соціальне середовище*, з якого він вийшов; *система освіти*, в умовах якої здійснювалося його навчання і освоєння фундаментальних знань у Роменській гімназії та Харківському університеті; *соціокультурні чинники* – модернізація європейського суспільства, національний рух в українських землях, проведення соціальних реформ, поширення філософії романтизму, становлення вітчизняного наукового мовознавства, українська духовно–педагогічна традиція; *активна науково–пошукова діяльність дослідника*.

В дисертації виділено наступні періоди життєтворчості О.Потебні:

Перший період - 1857-1863 рр. - період формування особистості О.Потебні як вченого, викладача університету (магістр слов'янської словесності (1860), ад'юнкт кафедри російської словесності (1861), випуск твору “Мысль и язык” (1862), стажування за кордоном (1862-1863)).

Другий період - 1863-1875 рр. - період інтенсивних наукових пошуків та удосконалення педагогічної майстерності О.Потебні (робота на посаді доцента кафедри російської словесності (1863-1874), обрання дійсним членом Московського археологічного товариства (1865), присудження наукового ступеня доктора російської словесності (1874), призначення екстраординарним професором Харківського університету (1874), обрання

членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (1875), присудження Ломоносовської премії (1875)).

Третій період - 1875-1891 рр. - період розквіту науково-педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності (ординарний професор і завідувач кафедри російської словесності Харківського університету, голова Харківського історико-філологічного товариства (1877-1890), дійсний член Чеського товариства наук (1887), Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії при Московському університеті (1890)).

Дослідженням встановлено, що найважливішими напрямками науково-просвітницької діяльності О.Потебні були: науково-педагогічний, загальнодидактичний, громадсько-просвітницький.

Науково-педагогічний напрям: 1) *розробка методології наукового пізнання.* Трактуючи мовознавство “наукою основною”, О.Потебня обґрунтував головні принципи раціонального освоєння дійсності - мова є засобом пізнання людиною світу і самої себе; дотримання об'єктивності в пізнанні; визнання домінуючої ролі практики у процесі пізнання; цілісне сприйняття науки й навчальної дисципліни; комплексне поєднання теоретичного і практичного складників пізнання; важливість забезпечення творчої активності особистості в пізнанні;

2) *майстерне лекційне викладання курсів мовознавства у Харківському університеті, ґрунтовне вивчення вітчизняної і зарубіжної філологічної наукової літератури, знайомство студентів і слухачів з найновішими науковими дослідженнями вітчизняних і зарубіжних вчених, оригінальне бачення технології освітнього процесу.* Лекції О.Потебні вирізнялися науковою концептуальністю; раціональним доббором матеріалу, послідовністю, логічністю побудови, оптимальним поєднанням наукової термінології й живої мови;

3) *заснування авторської наукової школи.* Відстоюючи ідею дослідницького університету, вчений визнавав домінанту наукової творчості як вирішальний фактор формування професіонала, громадянина, раціонально мислячої, духовно багатой особистості. Творчий підхід, активізація пізнавального інтересу студентів, змістовна фундаментальність у моделюванні власних мовознавчих студій - імперативи педагогічної діяльності О.Потебні. Методи й форми керівництва вченого науково-дослідною роботою студентів характеризувалися дисципліною праці, формуванням оригінальності мислення, гуманними відносинами в системі “викладач - студент”; інтересом й уважним ставленням до роботи самостійно і творчо мислячих студентів; забезпеченням умов для свободи думки; демократичним стилем спілкування.

Загальнодидактичний напрям: 1) оновлення, збагачення і удосконалення змісту, методів і форм викладання мовознавчих дисциплін.

О.Потебня розробив теоретичний зміст мовознавчих дисциплін, що будувався на принципах науковості й культуровідповідності; логічної послідовності; систематичності; доступності; зв'язку теорії з практикою; історизму наукового пізнання; цілісної загальнонаукової картини світу; використання виховного потенціалу навчальних дисциплін, врахування пізнавальних інтересів, активізації когнітивних, психічних, перцептивних та емоційних процесів (проблемний виклад матеріалу, організація дослідницької діяльності, високий ступінь абстракції);

2) написання підручників і посібників для вищої і народної школи, зокрема, розробка і апробація курсів мовознавчих дисциплін, укладання "Букваря" для недільних шкіл;

3) загальновизнаний внесок О.Потебні у методичку викладання російської, української та інших слов'янських мов. В кінці XIX - на початку XX ст. в навчальних посібниках І.Белорусова, С.Браїловського, А.Будиловича, Е.Будде, В.Гусова, Д.Овсянико-Куликовського, В.Харцієва та інших застосовувалися мовознавчі ідеї О.Потебні до шкільного курсу російської і старослов'янської мов, а його мовознавчі ідеї схвально були сприйняті педагогічною громадськістю і передовим учительством Росії й України;

4) надання методичної допомоги викладачам і студентам Харківського університету, вітчизняних і зарубіжних навчальних закладів, наставництво молодих науковців.

Громадсько-просвітницький напрям: 1) участь у діяльності Харківської Громади, місцевого земства, організація експедицій на схід України з метою збирання етнографічного матеріалу, популяризації народних пісень, поширення зразків естетично-духовної культури серед населення, викладання на громадських засадах у школі для народних учителів; рецензування праць П.Житецького та Я.Головацького, дослідження і коментування тексту "Слова о полку Ігоревім", започаткування перекладу "Одісеї" українською мовою, що засвідчує різнобічність спрямувань науково-теоретичної діяльності О.Потебні;

2) завідування Музеєм образотворчого мистецтва при Харківському університеті, вияв організаторського таланту, вміння виконувати доручену справу відповідально, творчо, виявляючи ерудицію, тонкий мистецький смак;

3) керівництво Історико-філологічним товариством при Харківському університеті, сприяння популяризації історико-філологічних знань, збирання архівних матеріалів, збереження пам'ятників старовини, вшанування імен славетних діячів науки і

мистецтва, формування наукових інтересів молодих учених, залучення до співпраці викладачів гімназій, діячів освіти, краєзнавців-аматорів з багатьох міст Російської імперії. Завдяки О.Потебні були закладені основи, визначені принципи і форми діяльності Товариства, провідне місце у науково-дослідній роботі зайняла проблематика, пов'язана з історією культури Лівобережної України;

4) виконання *функції члена-кореспондента* відділення російської мови і словесності Петербурзької академії наук.

У третьому розділі **“Загальнопедагогічні ідеї у творчій спадщині О.О.Потебні”** проаналізовано основні принципи педагогіки О.Потебні, розкрито роль рідної мови у формуванні української ідентичності у творчості дослідника, охарактеризовано найважливіші духовно–культурні цінності виховання особистості у його вченні, з'ясовано значення творчої спадщини мовознавця для розвитку сучасної національної освіти в Україні.

Встановлено, що основними принципами педагогіки О.Потебні є ідея гуманізму, народності виховання, антропоцентричності, соціокультурної детермінованості, реалізму, активності людської свідомості; ідея історизму в осмисленні синтаксичної, психологічної, педагогічної чи будь–якої іншої системи, ідея широкого педагогічного значення мови як інструментарію пізнання, засобу спілкування й особистісного розуміння довкілля.

Розкривши сутність гносеологічної, комунікативної, семантичної, експресивної, культурологічної функцій мови, історію розвитку української мови, О.Потебня обґрунтував роль мови у формуванні етнічної ідентичності.

В дисертації доведено, що найважливішими духовно-культурними цінностями виховання особистості у творчості О.Потебні є: *національні* (рідна мова, почуття патріотизму, історична пам'ять, національна свідомість); *соціоцентричні* (діяльність, творчість, гуманізм, демократизм, свобода); *антропоцентричні* (індивідуальність у структурі людських цінностей); *освітні* (всебічний розвиток особистості, формування моральної свідомості, естетичних смаків та ідеалів, принципи гуманізму, народності, реалізму, природовідповідності, культуровідповідності виховання, пріоритету загальнолюдських цінностей); *культурологічні* (пріоритет науки, мистецтва, моралі, права, перетворення людини природної в людину культурну) цінності.

У дисертації доведено, що феномен педагогіки О.Потебні інтегрує у собі самобутню педагогічну позицію, особистісне бачення духовно-ціннісних засад поступу людства, аксіології освіти як фактору становлення особистості людини і розвитку цивілізації, практику викладання, досвід самореалізації і самоактуалізації.

ВИСНОВКИ

1. У дисертації на основі вивчення історико–педагогічної, філософської, історико–мовознавчої, психолого-педагогічної літератури та інтерпретації архівних джерел розкрито сучасні теоретико–методологічні підходи (біографічний, феноменологічний, герменевтичний, синергетичний, парадигмальний) до вивчення персоналій як одного з найважливіших напрямів історико–педагогічного дослідження, а також доведено, що науково–педагогічна спадщина О.Потебні (наукові праці, епістолярні матеріали, науково–педагогічна і громадсько–просвітницька діяльність) є цінним джерелом для вивчення його світоглядних, науково–педагогічних засад і педагогічних ідей, виокремлення самостійної педагогічної позиції, розкриття непересічного наукового і педагогічного таланту, визначення внеску вченого у розвиток вітчизняної педагогіки.

Аналіз і періодизація загального стану дослідження персоналії О.Потебні, дозволили виявити певну спрямованість інтересу дослідників до його творчості (мовознавчі, філософсько-мовознавчі, етнологічні, філософсько-педагогічні, літературознавчі, психолінгвістичні, культурологічні, естетичні проблеми), а також розкрити науковий феномен особистості О.Потебні в контексті становлення педагогічної науки й освітньо–культурної практики

2. Соціальне середовище, система освіти, соціокультурні чинники, власна науково–пошукова діяльність обумовили формування світогляду і педагогічної концепції вченого.

Для світоглядних позицій О.Потебні характерні філософія романтизму і прагматизму, гуманістична спрямованість і демократичні орієнтири, пріоритет загальнолюдських і національних цінностей, відданість науці, схильність до визначення принципових і фундаментальних її проблем, синтетичності й глибоких узагальнень наукової думки, поміркованість у політиці й релігії.

3. Періодизація життєтворчості О.Потебні (I-й – 1857–1863 рр. – період формування як вченого, викладача університету; II-й – 1863–1875 рр. – період інтенсивних наукових пошуків та удосконалення педагогічної майстерності; III-й – 1875–1891 рр. – період розквіту науково–педагогічної і громадсько–просвітницької діяльності) дозволила ґрунтовніше розкрити його педагогічні ідеї, науково–просвітницьку діяльність, її основні напрями - *науково-педагогічний, загальнодидактичний, громадсько-просвітницький*, - які змістовно інтегрують його особистісні пошуково–креативні орієнтири, морально–естетичні детермінанти самореалізації особистості, базові цінності життєтворчості просвітителя.

Сутність науково–просвітницької діяльності полягає в майстерному лекційному викладанні курсів мовознавства у Харківському університеті, оновленні змісту університетської мовознавчої освіти, наданні методичної допомоги викладачам і студентам Харківського університету, інших вищих і середніх навчальних закладів, наставництві молодих науковців.

Загальнодидактичний напрям діяльності О.Потебні характеризується оновленням, збагаченням і удосконаленням змісту, методів і форм викладання мовознавчих дисциплін; написанням підручників і посібників для вищої і народної школи; внеском у методіку викладання мов.

Громадсько–просвітницька діяльність О.Потебні виявлялася у виконанні функцій члена–кореспондента відділення російської мови і словесності Петербурзької Академії наук; керівництві Історико–філологічним товариством та завідуванні музеєм образотворчого мистецтва Харківського університету; редагуванні творів українських авторів; написанні відзивів на праці народних учителів з питань вивчення російської та інших мов; участі в діяльності Харківської Громади; наданні методичної допомоги авторам у складанні підручників і методичних посібників з мови на основі його наукових ідей; участі в розв’язанні проблеми громадського виховання студентської молоді.

4. Теоретико–інформаційний зміст педагогіки О.Потебні базується на принципах реалізму, антропоцентричності, гуманізму, народності виховання, соціокультурної детермінованості, активності людської свідомості, ідеї широкого значення мови як педагогічного інструментарію пізнання.

Принципи педагогіки О.Потебні відображають своєрідність і оригінальність його педагогічної концепції, її науковість, гуманістичну спрямованість, практичну значущість і є помітним внеском у розробку теоретико–методологічних засад не лише української, а й світової педагогічної думки, у розвиток теорії і практики освіти й виховання. У цьому цінність педагогіки О.Потебні для нашого сьогодення.

5. Розкриття сутності і значення понять мова, народ, народність, національність, історії становлення і розвитку мови, її функцій (гносеологічна, комунікативна, семантична, експресивна, культурологічна), вивчення мови в контексті загальної еволюції людської мови і мислення, актуалізація дослідником проблем ролі мови як першооснови когнітивного освоєння світу, факторності мови у процесі нагромадження соціокультурних цінностей людства і передачі соціального досвіду, функціональності мови у процесі становлення особистості, універсальності мови як педагогічного інструментарію засвідчили глибинність теоретичних побудов О.Потебні, неоціненний внесок у розробку

проблематики української і світової педагогіки, розкриття ролі мови у формуванні української ідентичності.

Надзвичайно важливим для теорії педагогіки і практики виховання є висновок мовознавця про те, що мова народу відтворює його світоспоглядання, відіграє провідну роль у формуванні особистості, тому, тільки оволодіваючи рідною мовою, людина здатна навчитися мислити, пізнавати світ, долучитися до культурно–історичного простору. Дослідник обґрунтовує ідею широкого педагогічного значення мови, розтлумачуючи її як інструментарій знань (освітній фактор), як засіб спілкування (соціальний фактор), як засіб особистісного розуміння довкілля (філософський фактор).

Концептуальною основою розуміння явищ природи і суспільства у дослідженні О.Потебні є активність людської свідомості як найвищої реально існуючої специфічної форми відображення і духовного освоєння дійсності, як властивості людської психіки створювати суб'єктивний образ об'єктивного світу, зберігати й трансформувати інформаційно–смісловий зміст реальності, що найефективніше здійснюється за допомогою рідної мови.

6. Людина проголошена О.Потебнею унікальною, неповторною, найвищою цінністю світу, тому основними духовно-культурними цінностями виховання особистості в його педагогічній концепції є *національні, соціоцентричні, антропоцентричні, освітні, культурологічні* цінності.

Видатною педагогічною пам'яткою другої половини XIX століття є “Буквар” О.Потебні, який мав на меті забезпечення просвіти широких верств українського народу, пробудження його національної самосвідомості й гідності, і виявив особливий вплив на подальшу розробку букварів та іншої навчальної літератури для народних шкіл. В ньому реалізовані дидактичні принципи науковості, доступності, послідовності, ґрунтовності й міцності в опануванні навчального матеріалу, зв'язку навчання з життям українського народу.

7. Особистість О.Потебні, його ґрунтовні теоретичні знання, професійні уміння (аналітичні, організаторські, прогностичні), духовно-моральні якості (гуманність, доброта, скромність, справедливість, емпатійність, тактовність, відповідальність та ін.), були і залишаються зразковими якостями ученого, педагога, просвітителя, наставника студентства і молодих учених.

8. Матеріали дисертації свідчать про незаперечне й вагоме значення педагогічного феномену і спадщини О.Потебні для сьогодення, можливості її використання у сучасній освітній практиці. Чимало з його ідей тією чи іншою мірою знайшли відображення в положеннях державних документів про освіту і школу в Україні (Національна доктрина

розвитку освіти України у XXI столітті, Законах України “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту” та ін.), а також в результатах сучасних науково-педагогічних пошуків (В.Андрущенко, М.Антонець, Л.Березівська, І.Бех, А.Бойко, В.Бондар, Л.Бондар, В.Василенко, М.Вашуленко, А.Вихрущ, В.Вихрущ, О.Вишневецький, Л.Вовк, С.Гончаренко, П.Гусак, Н.Гупан, Н.Дем’яненко, О.Дубогай, Н.Дичек, М.Євтух, І.Єрмаков, Т.Завгородня, С.Золотухіна, І.Зязюн, А.Капська, Є.Коваленко, В.Кравець, В.Кремень, В.Кузь, В.Курило, М.Левківський, В.Лозова, В.Мадзігон, О.Мороз, Н.Ничкало, Г.Падалка, М.Пентилюк, Н.Побірченко, О.Попова, І.Прокопенко, Н.Протасова, Ю.Руденко, І.Руснак, О.Савченко, М.Сметанський, О.Сухомлинська, Л.Сущенко, Є.Хриков, Г.Філіпчук, С.Філоненко, Г.Шевченко, М.Шкіль, О.Щолокова, М.Ярмаченко, О.Ярошенко та ін.).

Пріоритетними напрямками впровадження педагогічних ідей та досвіду О.Потебні в сучасну освітню практику можна вважати: розвиток і актуалізація педагогічних ідей мовознавця в сучасних наукових пошуках вчених та у досвіді педагогів-практиків; вивчення його творчої спадщини у вищих та загальноосвітніх навчальних закладах; дослідження маловідомих фактів життя й діяльності вченого, ознайомлення педагогічної громадськості з малодослідженими науковими працями мовознавця; пропаганда творчих надбань О.Потебні в педагогічних фахових видання та ін.

Основний зміст дисертації відображено у наступних публікаціях:

1. Зайченко Н.І. Принципи педагогіки О.О.Потебні // Шлях освіти. - 2005. - № 4. - С. 47-51.
2. Зайченко Н.І. Персоналія О.Потебні як предмет історико-педагогічного дослідження // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Вип. 40. - Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. - С. 193-200.
3. Зайченко Н.І. Філософсько-педагогічні аспекти лінгвістичної концепції О.Потебні // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. - 2001. - № 2. - С. 141-152.
4. Зайченко Н.І. Відображення функцій мови у психолінгвістичній спадщині О.Потебні // Шлях освіти. - 2002. - № 1. - С. 51-54.
5. Зайченко Н.І. До питання про педагогічні погляди О.Потебні // Збірник наукових праць: Спеціальний випуск “До витоків становлення української педагогічної науки” / В.Г.Кузь (гол. ред.) та інші. - К., 2002. - С. 231-235.
6. Зайченко Н.І. Народознавчі імперативи “Букваря” О.Потебні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. - 2003. - № 18. - С. 87-90.

7. Зайченко Н.І. О.Потебня і його учні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. - 2003. - № 19. - С. 50-54.

8. Зайченко Н.І. Українознавчі інтереси О.Потебні // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 177. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2003. - С. 74-81.

9. Зайченко Н.І. До питання про ідею народності виховання у творчій спадщині О.Потебні // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. - 2004. - № 24. - С. 113-117.

10. Зайченко Н.І. Дещо про феномен креативності у науковій спадщині О.Потебні // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. - 2003. - № 3. - С. 106-110.

11. Зайченко Н.І. Ідея народності виховання у науково-педагогічній спадщині О.О.Потебні // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. - 2004. - № 1. - С. 131-137.

АНОТАЦІЇ

Зайченко Наталія Іванівна. Педагогічні ідеї та науково-просвітницька діяльність О.О.Потебні (1835-1891). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 - загальна педагогіка та історія педагогіки. - Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2006.

У дисертації розкрито феномен педагогічної персоналії О.Потебні; проаналізовано основні напрями науково-просвітницької діяльності (науково-педагогічний, загальнодидактичний, громадсько-просвітницький), провідні педагогічні ідеї (значення мови як інструментарію пізнання, засобу комунікації, народності виховання, реалізму, соціокультурної детермінованості, історизму); досвід педагогічної діяльності вченого, розроблено її наукову періодизацію; обґрунтовано духовно-культурні цінності виховання людини у вченні О.Потебні (національні; соціоцентричні; антропоцентричні; освітні; культурологічні); розкрито внесок науковця у педагогіку вищої школи (оновлення змісту і методів університетської освіти, створення власної наукової школи, особистий приклад О.Потебні як вченого, педагога, громадського діяча); здійснено актуалізацію педагогічних ідей і творчої спадщини О.Потебні у контексті модернізації сучасної національної системи освіти в Україні

Ключові слова: педагогічний феномен, світоглядно-педагогічна позиція, науково-просвітницька діяльність, педагогічні ідеї, методологічні принципи, педагогічний інструментарій, духовно-ціннісні засади педагогіки.

Зайченко Наталия Ивановна. Педагогические идеи и научно-просветительская деятельность А.А.Потебни (1835-1891). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 - общая педагогика и история педагогики. - Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2006.

На основании использования современных теоретико-методологических подходов (биографического, феноменологического, герменевтического, синергетического и др.) к изучению персоналий как одного из важнейших направлений историко-педагогического исследования в диссертации раскрыт феномен педагогической личности А.Потебни; установлены приоритетные факторы (социальная среда, система образования, социокультурные факторы, научно-поисковая деятельность), которые обусловили формирование мировоззрения и педагогической концепции ученого; определены и проанализированы основные направления (научно-педагогическое, общедидактическое, общественно-просветительское), разработана периодизация научно-педагогической и общественно-просветительской деятельности языковеда, выделено три ее этапа: 1) этап формирования А.Потебни как ученого и педагога (1857 - 1863); 2) этап интенсивных научных поисков и усовершенствования педагогического мастерства (1863 - 1875); 3) этап расцвета научного таланта ученого и педагога.

Обоснованы ведущие педагогические идеи А.Потебни (гуманизма, реализма, народности воспитания, антропоцентричности, социокультурной детерминированности, активности человеческого сознания; значения языка как педагогического инструментария познания; идея историзма в осмыслении синтаксической, психологической, педагогической или другой системы) и важнейшие духовно-культурные ценности воспитания личности в педагогической концепции ученого (национальные, социоцентрические, антропоцентрические, образовательные, культурологические);

В диссертации раскрыта значимость вклада А.Потебни в педагогику высшей школы (обновление содержания и методов университетского образования, повышение его научного уровня, мастерство лекционного преподавания, создание научной школы, личный пример А.Потебни как исследователя, педагога, общественного деятеля); осуществлена актуализация педагогических идей и творческого наследия А.Потебни в контексте модернизации современного образования в Украине.

Автором поэтапно реконструированы и конкретизированы основные вехи общественно-просветительской деятельности ученого - руководство Харьковским историко-филологическим обществом, заведование музеем изобразительного искусства Харьковского университета, редактирование произведений украинских авторов, написание отзывов по вопросам совершенствования методики преподавания филологических дисциплин, участие в различных научно-просветительских обществах и др.

Приоритетные направления научно-педагогической деятельности А.Потебни: мастерское лекционное преподавание курсов языковедения в Харьковском университете, обновление содержания языковедческого университетского образования, методическая помощь преподавателям и студентам Харьковского университета и других отечественных и зарубежных высших и средних учебных заведений, наставничество молодых исследователей. Творческий подход, активизация познавательного интереса студентов, содержательная фундаментальность в моделировании собственных языковедческих студий - императивы научно-педагогической деятельности А.Потебни.

В диссертации обобщаются и анализируются тематические параметры научно-теоретических поисков А.Потебни, раскрывается сущность научно-теоретического наследия педагога, его вклад в разработку теоретико-методологической проблематики педагогики, в частности, актуализация проблемы роли языка как первоосновы познания, как средства аккумуляции социокультурных ценностей и выражения культуры, как фактора реализации передачи социального опыта, как важнейшего условия становления и социализации личности, как универсального средства образования и воспитания подрастающих поколений и взрослых.

Родному языку А.Потебня отводил ведущую роль в формировании мировоззрения личности. Согласно его учению, язык народа отражает его мирозерцание, поэтому, только усваивая родной язык, человек способен научиться мыслить, познавать мир, приобщиться к культурно-историческим ценностям. Педагог обосновывает идею широкого педагогического значения языка, интерпретирует его как инструментарий знаний (образовательный фактор), как средство общения (социальный фактор), как средство личностного понимания окружающего мира (философский фактор). В диссертации определена значимость вклада ученого в развитие методики преподавания языка, проанализированы этнологические императивы “Букваря” педагога.

Ключевые слова: педагогический феномен, мировоззренческо-педагогическая позиция, научно-просветительская деятельность, педагогические идеи, методологические принципы, педагогический инструментарий, духовно-ценностные основания педагогики.

Zaichenko Natalia Ivanivna. Pedagogical ideas and scientific, enlighten activity of A.A.Potebnya (1835-1891). - Manuscript.

Thesis for seeking a scientific degree of Master of Pedagogical sciences. Specialty 13.00.01 - theory and history of Pedagogy. National Pedagogical University after M.P.Dragomanov. - Kyiv, 2006.

In the dissertation the complete of the scientific and enlighten activity and heritage of A.Potebnya as a pedagogical phenomenon of the second half of the XIX century is carried out. General state of investigation of personality of A.Potebnya is concretized.

Pedagogical aspects of the heritage of outstanding Ukrainian linguist are defined.

The historical social and cultural conditions and factors of formation of pedagogical outlook of A.Potebnya are analyzed on the basis of the wide complex of archives and published sources.

The content of scientific and pedagogical activity of A.Potebnya, the impact of his pedagogical ideas on the development of national pedagogical theory and practice, the importance of language as pedagogical means and factor in Potebnya's studies are exposed.

The author of the thesis proves that pedagogical theory of A.Potebnya basis on the methodological principles of realism, social and cultural determinism, nationality.

In the research it is clarified the significance of the scientist's contribution to the methodology of teaching languages development and the ethnological imperative of Ukrainian pedagogist's "Bukvar" is defined.

Key words: pedagogical phenomenon, pedagogical outlook, scientific and enlighten activity, methodological principles, pedagogical means and factor.